

Qarshi Davlat Universiteti
Tabiatshunoslik va Geografiya fakulteti
Geografiya yo`nalishi

III- bosqich talabasi

Mirzaliyev Abduraxmonning

O`zbekiston tabiiy geografiyasi fanidan

*“O`zbekiston o`simklari”
mavzusida yozgan*

REFERAT

O'ZBEKISTON O'SIMLIKLARI

REJA:

Kirish

- 1. O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar.**
- 2. Noyob va dorivor o'simliklar**
- 3. "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan o'simliklar**
- 4. Cho'lda o'suvchi o'simliklar**
- 5. Xulosa**

Kirish: O`zbekiston hududining kattaligi, tabiiy sharoitining hamma qismida bir hil emasligi, uning o`simlik qoplamiga ham ta`sir etgan. Tabiiy geografik sharoitga bog`liq holda o`simlik turlari jumhuriyat tekislik cho`l qismidan uning tog` qismi tomon o`zgarib boradi.

O`zbekiston hududining ko`pchilik qismidagi tabiiy sharoitning o`simliklar o`sishi uchun noqulay bo`lishiga qaramay (yozi issiq, quruq, seroftob, qishi nisbatan sovuq) o`simliklarning 12o oilaga mansub bo`lgan 3700 turi mavjud. Vaholanki, Qrim yarim orolida 2000, Uzoq SHarqda 1966, oltoyda esa 1787 o`simlik turi bor.

O`zbekiston hududida o`simliklar

O`zbekiston hududida o`simliklar uning geomorfologik tuzilishiga bog`liq

holda quyidan yuqoriga ko'tarilgan sari o'zgarib boradi.

Biz jumhuriyat o'simliklarning balandlik mintaqa bo'yicha o'zgarishini K. 3. Zokirov taqdim etgan quyidagi mintaqalanish bo'yicha beramiz: cho'l, adir, tog` va yaylov.

Har bir balandlik mintaqa o'simligi o'sha hudud geomorfologik tuzilishiga, iqlimiy hususiyatlariga, tuproq qoplamiga bog'lik holda sharoitga moslashgandir. Agar jumhuriyat tog'li qismida o'simlik qoplami relefga tog` yonbag'rining qiyaligiga, kuyoshga nisbatan holatiga, tog` jinsiga va boshqalar borliq holda joylashsa, tekislik qismida eng avvalo tuproqning mehanik tarkibiga, qay darajada sho'rlashganligiga, yer osti suviga, iqlimiga bog'liq holda joylashadi.

Qoraqalpog'istondagi to'qayzorlar qishloq aholisi hayotining ajralmas qismi hisoblanadi. To'qay atrofidagi ovullar 96 mingdan ko'proq aholisi bu yerda o'tin, qurilish material oladilar, shifobaxsh giyoxlar va mevalarni yig'adilar, shuningdek mol-hayvonlarni o'tlatib boqadilar. Ochiq suv havzalari yoqalaridagi to'qaylar jazirama yoz issig'ida shaharliklarning sevimli oromgohi hamdir. Yaqin o'tmishda to'qaylar Amudaryo bo'ylaridagi juda katta maydonlarni egallar edi. Hozir esa antropogen ta'siri tufayli u to'qayzor maydonlar 90% kamaydi. To'qaylarning inqirozi ya'ni yo'qolish jarayoni davom etmoqda. To'qay xo'jaligi har yili yangi daraxtlar ekadi. Lekin bu harakat yetarli darajada emas.

O'zbekiston o'simlik resurslarining ahamiyati juda kattadir. Eng avvalo o'simliklar yaam saqlovchi, daryo suvini bir me'yorda saqlab turuvchi, tuproq

eroziyasi oldini oluvchi, qumlarni mustahkamlovchi hamda havoni toza saqlab turuvchi muhim omil bo'lish bilan birga kishilarga dam olib, hordiq chiqarib, estetik zavq ham beradi.

o'zbekiston o'simliklari chorvachilikni rivojlantiruvchi yaylov va yemhashak manbai. Jumhuriyat o'simliklarining 90% ga yakini yemhashak uchun yaroqli. Hatto cho'l mintaqasidagi yaylovdarning hosildorligi gektariga 3—5 centnerni (hashak hisobida) tashkil etadi. Toshloqli cho'llarda va Ustyurtdagi yaylovlarning hosildorligi gektariga 2—4 o'. bo'lsa, sho'rhokli cho'llarda esa 2—3 centnerni tashkil etadi.

O'zbekistonning adir balandlik mintaqasida o'simliklar qalin o'sib, hosildorligi gektariga 8—10 o'. gacha boradi. Bu mintaka chorvachilik uchun yil bo'yi yaylov

hisoblanadi. Ayniqsa efemer, efemeroid, efemeroid shuvoq, bug`doyiq, taktak (yovvoyi arpa), chalov kabi baland bo`yli o`tlardan yil bo`yi chorva mollari uchun yaylov sifatida foydalanishdan tashqari pichan ham (gektaridan 4—6 centnergacha) tayyorlash mumkin.

Tog` balandlik mintaqasidan yozgi va kuzgi yaylov sifatida hamda pichan tayorlashda foydalaniladi. Chunki bu mintaqada bo`yi 90—100 sm gacha bo`lgan har hil o`tlar qalin o`sib, hosildorligi gektaridan 15—20 o`. gacha borishi mumkin. Ayniqsa burdoyiq, javdar, taktak (yovvoyi arpa), tariqbosh, chalov kabi o`simliklar eng muhim yaylov va yemhashak manbaidir. Lekin tog` mintaqasida relefining noqulayligi tufayli o`sha pichanzorlarni mehanizm yordamida o`rib olishni ancha qiyinlashtiradi.

Yaylov balandlik mintaqasi yahshi yozgi yaylov hisoblanadi. Chunki relefi baland bo`lganligidan yozgi haroratning pastligiga, namgarchilikni yetarli bo`lishi tufayli o`simliklar yozda ham qurib, sarg`ayib qolmay, ko`m-ko`k barra holda saqlanib turadi. Lekin yaylov mintaqasida o`simliklarni tog` mintaqasiga nisbatan past va siyrak bo`lganligidan hosildorligi gektariga 10—12 o`. dan oshmaydi.

o`zbekiston yovvoyi o`simliklari yana oziq-ovqat manbai, dori-darmon tayyorlashda, har hil bo`yoqlar olishda ham juda katta ahamiyatga ega.

o`zbekiston hududida tarkibida har hil darmon-dorilarga ega bo`lgan mevali (yong`oq, pista, bodom, olma, do`lana kabi) daraxtlar, anzur piyoz, zira, rovoch kabi o`simliklari mavjud. Bu o`simliklarning mevasi jumhuriyat aholisini oziqovqat bilan ta`mindashda muhim resurs hisoblanadi.

o`zbekiston tog`larida, ayniqsa G`arbiy Tyanshan tog`larida yong`oqzorlar maydoni ancha katta bo`lyb, yiliga ko`plab uning mevasi yig`ib olinadi. Yonroq mevasi kishi organizmi uchun zarur bo`lgan darmondorilarga va moyga boydir. o`zbekistonda mevasi «handon pista» nomi bilan ataluvchi pistazorlar jumhuriyatimiz tog`larida, ayniqsa Bobotog` va Boysun tog`larida ko`p o`sadi.

o`zbekiston tog`larida yovvoyi holda o`suvchi olma, olicha, bodom kabi daraxtlardan har yili ko`plab mevalar yig`ib olinadi.

o`zbekiston o`simliklarining ko`pchiligi shifobahsh xususiyatga ega bo`lib, har

hil kasalliklarni davolashda qadimdan ota-bobolarimiz foydalanib kelganlar. Biz ayrim shifobahsh o`simliklarga qisqacha tavsif berish bilan cheklanamiz:

Anjabor — yer osti qismidan tayyorlangan qaynatmadan me`da-ichak kasalliklarini, ich ketganda, qon to`htatuvchi dori sifatida foydalanish mumkin.

Arslonquyruq — yer usti qismidan tayyorlangan damlama yurak, me`da, asab kasalliklarini davolashda foydalaniladi.

Achchiqmiya – ishtaha ochishda, teri kasalliklarini davolashda, tug`ruqni tezlashtiruvchi vosita sifatida ishlatiladi.

Bangidevona – bargidan ko`z kasalligini, yo`talni, asab kasalliklarini, revmatizm, nafas qisish, ko`krak va bel og`rig`ini qoldiruvchi va uhlaturvchi dori sifatida foydalanish mumkin.

Bodomning mevasi oziqovqat sifatida ishlatilishidan tashqari uning moyidan (achchiq bodom) astma, yo`tal, buyrak, ko`krak og`rig`i, quloq, qorin, o`pka, qon

tupurish, qovuq kasalliklarini davolashda, qovuqdan tosh tushirishda ishlatiladi.

Burgan qaynatmasidan yuqumli ichak kasalliklarini, barg shirasi va quritib yanchilgan barglaridan qo'tirni, teridagi yig'ing yaralarni va boshqa teri kasalliklarini davolashda ishlatiladi.

Gulhayri ildizidan, bargidan va ururidan tayyorlangan damlama yo'tal, qon tupurish, zotiljam, buyrak, o'pka, nafas qisish, ichbururi, o'n ikki barmoq ichak yarasi kasalliklarini davolashda ishlatiladi.

Erchoyning ildizi va ildizpoyasidan tayyorlangaya damlama ich ketishni to'htatishda, og'iz, tomoq og'rig'ini davolashda ishlatiladi.

Zubtutum (bargizub) dan har hil darmondorilar olishdan tashqari, uning bargidan tayyorlangan damlama nafas yo'llarini, teri, tomoq, ko'z, so'zak, bezgak, bavoil kasalligini, ichakning taqumli kasalliklarini, qon aralash ich ketishini, jigar, buyrak, nafas yo'li kasalliklarini davolashda ko'l keladi.

Isiriqning yer ustki qismidan tayyorlangan qaynatma bod, bezgak, tutqanoq, uyqusizlik, shamollash, qo'tir kabi kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Isiriq tutuni bilan gripp kasalligini davolab, honani dezinfektsiya qilishda ham ishlatiladi.

Kovrak o'simligining yelim – smolasidan, jigar, taloq, o'pka sili, ko'kyo'tal, o'lat, tish og'rig'i, asab kasalliklarini davolashda, gijja haydashda (tushirishda), siydik haydashda foydalaniladi.

Maymunjon — ishtaha ochuvchi, haroratni tushiruvchi, chankov bosuvchi kabi hususiyatlarga ega. Uning ildizidan tayyorlangan qaynatma siydik haydashda, barg damlamasidan shamollashda, tomoq va og'iz og'rig'ini davolashda ishlatiladi.

Na'matak mevasi qaynatmasi yoki damlamasidan bachadondan qon ketishni to'htatishda, isitmani tushirishda, me'dachak kasalini davolashda ishlatiladi.

otquloq ildizidan, bargidan va mevasidan tayyorlangan qaynatma yoki damlama ich ketish, ichak yaralari kabi kasallarni davolashda ishlatiladi. Quritilmagan bargidan olingan shira bilan qo'tir, temiratki davolanadi.

Pista bargidan tayyorlangan qaynatma ich ketishni va qon okishni to'htatishda, urug'i damlamasi bemorni ozib, quvvatsizlanishida yordam beradi, o'pka silini davolashda ishlatiladi.

Rovoch — qon bosimini tushirishda, ildizi va mevasidan tayyorlangan qaynatma isitmani tushirishda, me`da-ichak kasalliklarini hamda qon ketishni to`htatishda foyda beradi. Abu Ali ibn Sino rovoch o`simligi bilan ichak, vabo, qizamiq kasalliklarini davolagan.

CHuchukmiya ildizidan tayyorlangan qaynatma tomoq qurish, nafas qisish, ko`kyo`tal, ko`krak og`rig`i, me`da-ichak kasalliklarini davolashda hamda siydik haydsivchi va yengil surgi sifatida ishlatilishi mumkin.

SHuvoqning yer ustki qismidan tayyorlangan damlama o`pka silk, meningit, tutqanoq, asab kasalliklarini davolashda, tug`ish jarayonini tezlashtirishda, og`riq qoldiruvchi dori sifatida ishlatiladi.

Ermonning yer ustki qismidan tayyorlangan damlamasi yordamida jigar, o`t pufagi, ichak yarasi, bezgak, bavoasil, ovqat, hazmining buzilishi, ich ketish kabi kasalliklarni davolash, uhlatuvchi, gijja va yel haydovchi, terlatuvchi dori sifatida foydalanish mumkin. YAntoq ildizidan tayyorlangan kaynatma bavoasil kasalligini, yaralarni davolashda, ichdan qon oqishni to`htatishda, yer ustki qismidan tayyorlangan damlama esa siydik haydovchi, terlatuvchi, ich yumshatuvchi dori sifatida ishlatiladi.

Qirqbo`g`im damlamasi yordamida qon ketishni to`htatish, o`pka sili, buyrak, yurak kasallarini davolash hamda siydik haydovchi vosita sifatida foydalanish mumkin.

Qoqi ildizi va bargidan tayyorlangan damlama buyrak kasalini davolashda, qonni tozalovchi surgi dori sifatida ishlatiladi, quritilmagan barg shirasi yordamida kamqonlikni, quvvatsizlikni, ko`krak og`rig`ini davolashda foydalaniladi.

o`zbekistonda har hid bo`yoqlar, zfir moylari va tehnika ishlatiladigan moddalar olinadigan ko`pgina o`simlik turlari ham bor. Udarning eng muhimlari taran (teri oshlashda ishlatiladigan tannid moddasi bor), anjabar (tarkibida oshlovchi modda bor), archa (yosh novdasidan efir moyi olinadi), tog`sag`iz (kovchuk moddasi bor), yersovun (ko`pirtiradigan modda — sopanin olinadi), cho`l yalpizi (efir moddasi bor), yetmak (uning ildizidan ko`piruvchi sopanin moddasi olinadi va shirapazlikda (konditer) ishlatiladi, pista (bargidan va bargidagi no`hatchalaridan

bo'yoq olinadi), arslonquyruk, (oshlovchi modda zg efir moyi olinadi) va boshqalar.

o'zbekistonda kishilarga estetik zavq berib, hordiq chiqaradigan chiroyli gulli o'simliklar lolalar (qizil, sariq, oq), chuchmomalar, eremurus, boyg'alcha, lolaqizg'aldoq, boychechak mavjud. Kishilar o'zlarining ho'jalik faoliyatida tabiatdan ko'p va betartib foydalanishi ta'sirida uning tabiiy holatida sezilarli darajada o'zgarishlar yuz berib, asrlar davomida shakllangan biogeocenozlarga sal.biy ta'sir ko'rsatmoqda, Ayniqsa kishloq ho'jaligida yangiyangi yerlarni betartib o'zlashtirilishi sanoat ob'ektlari va har hil qurilishlarning rejasiz joylashtirilishi, tog'-kon sanoatining ta'siri, yaylovlardan noto'g'ri foydalanish, mevali, dorivor, foydali o'simliklardan noto'g'ri foydalanish kabilar ta'sirida ekologik muvozanatda o'zgarish yuz berib, ba'zi o'simliklar turi kamayib bormoqda. Natijada hozir o'zbekiston hududida o'sadigan o'simliklarning 10—12% yoki 400 turi muhofazaga muhtoj noyob turga aylanib qoldi. Ba'zi o'simlik turlari esa, hususan lola, sallagullar, yetmak, bozulbang, anzur piyoz, zira, guli salim, kovul, summul, Korovin shirachi, Turkiston yovvoyi noki kabi o'simliklarning miqdori keskin kamayib, yo'qolib ketish havfi ostida turibdi.

Jumhuriyatimizda ayrim shahslar (brakonerlar) o'simliklarni, ayniqsa dorivor va oziq-ovqat o'simliklarining piyozlarini, urug'ini mevasini, bargini, ildizini, tuganaklarini ruhsatsiz, o'zboshimchalik bilan qoidaqonunga hilof ravishda yig'ib, terib, qazib olishlari tufayli ularning turi kamayib ketmoqda.

Ayniqsa, qishloq hujaligida yangi yangi yerlarni battar, o'zlashtirilishi sanoat ob'ektlari va har hil qurilishlar joylashtirilishi, tog'-kon sanoatining ta'siri, yaylovlardan noto'g'ri foydalanish, mevali, dorivor, foidali o'simliklardan to'g'ri foydalanish kabilar ta'sirida ekologik muvzanatda o'zgarish yuz berib, ba'zi usimliklar turi kamayib bormoqda. Natijada hozir , o'zbekistonda o'sadigan o'simliklarning 10—12% yoki 400 turi muhofazaga muhtoj noyob turga aylanib qoldi. Ba'zi o'simlik turlar esa hususan lola sallagullar, yetmak, bozulbang anzur piez, salksovul, summul, Korovin shirachi, kabi o'simliklarning miqdori keskin kamayib, yuqolib ketish havfi ostida turibdi. Jumhuriyatimizda ayrim shahslar o'simliklarni, ayniqsa dorivor va oziq-ovqat o'simliklarining piyozlarini, urug'ini

mevasini, bargini, ildizini, tuganaklarini ruhsatsiz, o'zboshimchalik bilan qoida-qonun, yig'ib, terib, qazib olishlari tufayli ularning kamayib ketmoqda. SHu sababli jumhuriyatimizni tabiiy holicha saqlab qolish, usimliklar dunyosi nisbatan shafqat sizlarcha munosabatda bo'lishga chek qo'yish bugungi kunning eng muhim masalasidir.

o'zbekistonda noyob, endemik, relikt o'simlik turlarini saklab qolib, himoya ostiga olish uchun 1978 yili o'zbekiston «Qizil kitobi» ta'sis etildi. Bu o'zbekiston «Qizil kitobi»ga jumhuriyatimizda muhofaza ostiga olish zarur bo'lgan 272 o'simlik kiritilib, ular haqida mukammal ma'lumotlar (qisqacha tavsifi, tarqalishi, miqdori, kamayib ketish sababi, muhofaza kilishga qaratilgan choralar) berilgan.

o'zbekiston «Qizil kitobi»ga kiritilgan o'simlik turlari 4 ta toifaga (tabiatni muhofaza qilish Halqaro uyushmasi ishlab chiqqan klassifikao'iyaga ko'ra) ajratilgan.

Yo'qolgan yoki yo'qolish arafasidagi (Qopeechnik omonqo'ton, Korovin shirachi, Turkiston yovvoyi noki) turlari. Bunday o'simlik turlari ayrim yig'ib olish qiyin bo'lgan joylarda yoki madaniy sharoitda saqlanib qolgan.

Yo'qolib borayotgan turlar (anor, Zarafshon, regeli, oshanin piyoz, tog'piyoz, dilband, o'zbekiston lolasi, sariq shirach, yovvoyi anjir). Bunday o'simlik turlari yo'qolib ketish havfi bo'lib, saqlab qolish uchun muhofaza choralarini talab etadi. Noyob turlar (omanqora, Abolin va Buhoro astragali, yovvoyi uzum, chinnigul, mingdevona, summul, kovul, chilonjiyda, lolalar, CHimyon lolasi, Boysun shirochi, sug'ur o'ti, guli salim va boshqalar). Bunday o'simlik turlari ma'lum kichik maydonlarda saqlanib qolgan, binobarin, tezda nazorat ostiga olinmasa yo'qolib ketishi mumkin.

Qamayib borayotgan turlar — normushk, yetmak (beh), anzur piyoz, parpi, oq parpi, fufanak, burmaqora va boshlqalar. Bunday o'simlik turlari ba'zi tabiiy sabablar va insonning ta'siri ostida maydoni hamda miqdori kamayib ketishi mumkin, binobarin vaqti-vaqti bilan nazorat qilib turishni talab etadi.

CHo'l mintaqasi. Bu mintaqa o'zbekistonning tekisligiyaing 400—500 m. balandlikkacha bo'lgan qismini o'z ichiga oladi va jumhuriyat yer maydoniniig 70% ni ishg'ol qiladi. CHo'l mintakasiga o'zbekistonning Qizilqum, Qarshi, Mirzacho'l kabi cho'llari, Markaziy Farg'ona, Ustyurt, Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va Quyi Surhondaryo kabi regionlari kiradi.

CHo'l mintaqasining yozi quruq, jazirama, seroftob, yog'inga nisbatan mumkin bo'lgan bug'lanish ko'p, qishi esa shu geografik kenglikda joylashgan o'rta dengiz atrofida mamlakatlarga nisbatan sovuq. Bu mintaqada yog'in miqdori kam bo'lib, uning g'arbiy qismida 80—100 mm, sharqida 250—300 mm, tog' oldi qismlarida esa 300—350 mm. ga yetadi. Aksincha, mumkin bo'lgan bug'lanish g'arbida 1000—2000 mm, qolgan qismlarida 1000 mm atrofida.

Buning ustiga asosiy yog'in bahor, qishga to'g'ri kelib, jazirama yozda deyarli yog'in tushmaydi. SHu sababli cho'l mintaqasidagi o'simliklar uzoq davom etgan quruq va jazirama yozga moslashgan bo'lib, tanaei go'shtli, bargi sertuk, ildizi uzun.

CHo'l mintaqasida namgarchilik yetarli bo'lgan bahor faslida efemer (bir yillik o'tlar) va efemeroidlar (ko'p yillik o'tlar) o'sadi. Bu davrda cho'l yashil rang tusini oladi. Bu o'simlik turlarining ildizlari qisqa (5—20 sm. chuqurlikkacha boradi) bo'lganligi tufayli yer osti suvlaridan foydalanish imkoniyatiga ega emas. SHu sababli ular bahorda sernam bo'lgan davrda barq urib o'sib, yozgi jazirama issiq va quruq kunlar boshlanishi bilan qurib qoladi. Bunday o'simlik turlariga arpog'on, lolaqizg'aldoq, taroqbosh, qo'shoyoq, qoramoshoq, isfarak, chitir, kabi efemerlar, kovrak, illoq kabi efemeroidlar kiradi.

Efemer va efemeroidlar mart, aprel oylarida o'sib, gullaydi, may oyining o'rtalaridan boshlab gullarini, so'ngra urug'larini to'kib, qurib qoladi. Natijada cho'l sarg'ish tusga kirib, so'ngra kserofit o'simliklar o'z vegetao'iya davrini davom ettiraveradi.

CHo'l mintaqasining asosiy qismini qumli, toshloq cho'llar qisman esa sho'rhok, taqir va to'qaylar tashkil etadi. Bularning tabiiy sharoiti bir-biridan farq qilganligi tufayli ularda har hil o'simliklar formao'iyalari o'sadi.

Qumli cho'ldar Qizilkumning ko'p qismini, Qashqadaryoning quruq deltasini

(Sonduqli qumligini), Surhondaryoing kuyi qismidagi Kattaqumni, Horazm vohasi atroflarini, qisman va Markaziy Farg'onani o'z ichiga oladi. Qumli cho'llarning ko'p qismi mustahkamlangan. Ko'chib yuruvchi qum-barhanlar Qizilqumda uchrab, hududining faqat 2 foizini egallaydi.

Qumli cho'llarda juzg'un yoki qandim, quyonsuyak, tereskan, qizilcha, astragal, iloq (qum qiyog'i), selin, cherkaz, saksovul kabi o'simlik turlari o'sadi.

Juzg'un (qandim) buta o'simligi bo'lib, ko'chib yuruvchi qumliklarda, kichik marzasimon qumliklarda o'sadi. Juzg'unning 50 ga yaqin turi mavjud bo'lib, bo'yi 2 metrga yetib, dumaloq bo'lib o'sadi. Uning ildizi, har tomonga gorizontal holda tarqalib, uzunligi 20m. ga yetadi va qumni mustahkamlaydi.

Ko'chib yuruvchi qumlari mustahkamlashda endemik o'simlik hisoblangan selinning ahamiyati katta. U ko'p yillik o't bo'lib, dastlab barhan qumlarida vujudga keladi. Selinning bo'yi 1 metrga yetib, yon ildizlari uzun bo'lib, 10 metrdan oshadi. Ildiz poluk bo'lib, har tomonga yoyiladi va undan yangi selin tanasi paydo bo'ladi. Selin qumda o'sib uni biroz mustahkamlagandan so'ng juzg'un, bo'yi 3 metrga yetuvchi cherkaz, bo'yi 1,5—2,5 metrga yetuvchi quyonsuyak kabi o'simliklar o'sa boshlaydi.

o'zbekiston qumli cho'llaridagi yana bir endemik o'simlik bu quyonsuyakdir. Uning ildizlari popukli bo'lib, qumni mustahkamlashga moslashgan. Quyonsuyak oralarida qumni uzun ildizlari bilan mustahkamlaydigan qum qiyog'i yoki iloq o'sadi. Do'ng qumlar mavjud bo'lgan yerlarda bo'yi 4—5 metrga yetuvchi oq saksovul, oq saksovul o'sadigan do'ng qumliklari orasidagi botiqlarda qora saksovul o'sadi. oq saksovul o'sgan yerlarda yana darahtsimon cherkaz, chog'on, astragal kabilar, o'tlardan esa qiyog, oq shuvoq, qora moh kabilar ham uchraydi.

o'zbekistonning toshloq cho'llari Ustyurt platosida va Qizilqumdagi qoldiq tog'lar atrofida joylashgan. Toshloq cho'llarda o'simliklar siyrak o'sib, turlari ham kam. Asosiy o'simliklari burgan, qora boyalich, shuvoq, partak, singren, sag'an, keyrevuq, seta, isiriq kabilardir. Bahorda esa efemerlar qoplab oladi. Ustyurt platosida yuqorida qayd qilingan o'simliklardai tashqari saksovul va tatar rovochi ham uchraydi.

CHo`l mintaqasida yana sho`rhok va taqir yerlar uchraydi. SHo`rhoklar odatda grunt suvi yer betiga yaqin bo`lgan botiqlarda, eski daryo qayirlarida, do`ng qumlar orasidagi chuqur joylarda vujudga kelib, o`simliklar juda kam o`sadi. SHo`rhoklarda o`sadigan o`simliklar formao`iyasini galofitlar deyilib, ular go`shtdor, tanasida oppoq tuzi bo`lgan o`simliklardir. Bunday o`simliklar turkumiga boyalich, tereskan, keyrevuq, burgan, sarisazan, qorasho`ra, baliqko`z, sho`r ajriq, qora saksovul, yulg`un, itsiygak kabilar kiradi. Bu o`simliklar ichida qora saksovul uzoq yil (50 yilgacha) yashaydi va bo`yi 12 metrgacha yetadi. Qora saksovul 25 yil o`sib, rivojldnib borib, so`ngra u asta-sekin quriy boshlaydi. Qora saksovulning tanasi og`ir bo`lib, suvda cho`kadi. Undan yoqilg`i sifatida foydalaniladi.

Taqirdar tarqalgan yerlarda o`simlik deyarli o`smaydi. Faqat taqir yoriqlarida va atrofida siyrak holda sho`ra o`simliklari uchraydi.

o`zbekiston cho`l mintaqasidagi daryo vodiylarida to`qay o`simliklari ham mavjud. Ularning elg muhimlari qizilmiya (solodko), chuchukmiya, ajriq, yantoq, qamish, savag`ich, ko`g`a, kendir, turong`il, tol, jiyda, yulg`in, jinvil, darabt va butalarga chirmashib o`suvchi ilonpechak, qo`ypechaklardir. To`qaylarda yana chakanda (oblepiha) ham uchrashi mumkin.

CHo`l mintaqasining lyossli jinslar tarqalgan qismida va tog` oldi tekisliklarida efemer, efemeroid va boshqa o`t o`simliklari hamda chala butasimon shuvoq kabilar o`sadi. Bu joylarda seryomg`ir bahor faslida avval efemerlar va efemeroidlar zich o`sib, cho`lga chiroyli manzara beradi. Bu faslda qorabosh (rang), qo`ng`irbosh, boychechak, binafsha, lolaqizg`aldoq, chuchmoma kabilar barq urib o`sib, cho`l yashilqizg`ish tusga kiradi. Bulardan tashqari yana sassiqquvray, lola, gulsapsar, piyoz ildizlilar, ayiqtovoi, mingboshi, chalov, shuvoq, astragal, darmana, ba`zan isiriq, (garmala) kabilar ham uchraydi.

Adir balandlik mintaqasi o`z ichiga absolyut balandligi 400—500 metrdan 1200 metrgacha, ayrim joylarda esa 1500—1600 metrgacha bo`lgan yerlarni oladi. Relefning balandlashuvi tufayli yog`in miqdori ortadi, yozgi harorat esa cho`lga nisbatan pastroq bo`lib, tipik va to`q bo`z tuproq keng tarqalgan. Bular o`z navbatida adirda har hil o`tlarni zich va baland bo`lib o`sishiga sababchi bo`dgan.

Lekin o`rqirdan iborat bo`lgan adirning quyi qismi daryo, soy va vaqtli suvlar bilan parchalab yuborilgan bo`lsa, yuqori qismida esa ba`zi tog` yonbag`irlari nisbatan tik bo`lib, ona jinslar ochilib qolgan. Binobarin, adirda o`simliklar qoplami yoppasiga tutash bo`lmay, ona jinslar ochilib kolgan tik yonbag`irlarda, okar va vaqtli suvlar yuvib ketgan joylarda uzilib qolgan.

Umuman olganda adir mintaqasida cho`lga nisbatan o`simlik turlari ko`p bo`lib, qalin o`sadi. 1 km<sup>2</sup> maydonda 15—20 turga mansub bo`lgan 30 ming individ uchraydi. Adir o`simliklarini asosini efemer va efemeroidlar, ko`p yillik har hil o`tlar, butalar tashkil etadi. Adirda efemer va efemeroid o`simliklaridan rang, qo`ng`irbosh, yaltirbosh, no`hatak, chuchmoma, lola, oqquvray, gulhayri, sasir, qoqi kabilar qalin o`sib, iyul oyigacha vegetao`iyasini davom ettiradi. Bulardan tashqari yana shuvoq, yovvoyi bug`doy (qasmaloq), taktak (yovvoyi arpa), jasmin, cho`l yalpiz, ferul, chalov, mingbosh, achchiqmiya, otquloq, ermon, zubtutum (bargizub), qoziquloq, karrak, qiltiq, yersovun, (etmak), shirach kabi o`simliklar ham o`sadi. Adirning yuqori qismida toshloqli yerlarda astragal, akantolimon, chiya, soylarda zirk, ko`shyaprok, na`matak kabi butalar; do`lana, bodomcha, pista kabi daraxtlar, ariq bo`ylarida yalpiz, qirqbo`g`im ham uchraydi. Daryo vodiylarida esa tol, terak mavjud.

o`zbekistonning cho`l va adir mintaqalaridagi vohalarida qayrog`och, sada (sadaqayrag`och), majnuntol, tol, terak, chinor kabi manzarali daraxtlar o`sadi.

**Tog` balandlik mintaqasi.** o`zbekiston hududida 1200 m dan (ayrim joylarda 1500—1600 mdaya) 2700—3000 m gacha bo`lgan yerlarni o`z ichiga oladi. Bu balandliklarda relief murakkab bo`lib, tog` tizmalari orasida vodiylar mavjud. Tog`larning shimoliy yonbag`ri bilan quyoshga qaragan janubiy yonbag`ri orasida tafovutlar katta. Janubiy yonbag`rida nurash tufayli vujudga kelgan sharal va qurumlar ko`p. Iqlimiy xususiyatlar ham relefga borliq holda o`zgaradi: yog`in miqdori ortadi, yozda harorat pasayadi, yog`inlar ko`proq tog`larning g`arbiy, shimoli-g`arbiy yonbag`irlariga tushadi. Bular o`z navbatida tuproq koplamiga ta`sir etadi. Tog`larning qurg`oqchil kismida jigarrang, aksincha nam qismida esa qo`nrig` tog` o`rmon tuproqlari uchraydi. Tog` mintaqasida tabiiy sharoitning hamma

qismida bir hil bo'lmashligi uning o'simlik qoplamining joylashishiga ham ta'sir etgan. Tog' badandlik mintaqasida joyning kompleks tabiiy sharoitiga bog'liq holda o'simlikning bir necha turlari mavjud. Tog'larning nam shimoliy va shimoli-g'arbiy yonbag'irlarida mezofit, aksincha janubiy, nisbatan quruq yonbag'irlarida kserofit o'simliklar uchrasa, zahkash botiqlarda, yog'in ko'proq tushadigan tog' yonbag'irlarida bargli o'rmonlar va har hil butalar o'sadi.

Tog' balandlik mintaqasining quyi qismida ko'proq o'tloq o'simliklar, hususan, burdoyiq, kovrak, shirach, eremurus, oqso'lta ko'kcho'p (isfarak), gulhayri, lolalar, anjabir, arslonquyruq, yerchoy, binafsha, taktak (tog' arpa), tariqbosh (cho'chqa yoli), qiltiq, qasmaldaq, tulkiqyruq, chayir, yalpiz, shuvoq, chalov kabilar o'sadi.

Tog' mintaqasining nisbatan qurg'oqchil qismida tog'sariz, qizil tikanak (akantolimmon), astragal, tog' yaldiz, betaga, chalov., shuvoq kabi o'tlar uchraydi.

Tog' balandlik mintaqasida daraxtlardan archazorlar keng maydonni egallaydi. Archazorlar asosan 3000 m balandlikkacha bo'lgan joylarda ko'proq uchraydi. Ma'lumotlarga ko'ra jumhuriyatimizda archazorlarning maydoni 500 ming gektardir. O'zbekiston tog' mintaqasida, ayniqsa uning oloy-Turkiston va Zarafshon-Hisor tizmalarida archaning quyidagi uch turi — Zarafshon (o'rikarcha) archasi, yarimsharsimon (saur archa) va Turkiston (qora archa) archasi o'sadi. Zarafshon archasi ko'proq 1200—2200 metr balandliklarda, yarimsharsimon archasi 1800—2700 metr balandliklarda, Turkiston archasi esa 2600—3000 metr balandliklarda o'sadi. Archazorlar ko'proq nisbatan qurg'oqchil va toshloq yerlarda uchraydi va asta-sekin o'sib, bo'yi 20 metrgacha yetib, ming yildan ortiq yashaydi. Archazorlar tagida esa har hil o'tlar va butalar uchraydi.

O'zbekiston tog'larining namgarchilik ko'proq bo'ladigan tog'larida, hususan G'arbiy Tyanshan tog' tizimiga kiruvchi tog'larda, Farg'ona tizmasida bargli o'rmonlar keng tarqalgan. Bargli o'rmonlar ichida eng ko'p tarqalgan paleogen neogen davridan qolgan reлект o'simliklar yong'oqzorlardir. Yong'oqzorlar bilan birga zarang, yovvoyi olma, bodom, o'rik, tog'olcha, do'lana, terak, Turkiston qayini kabilar, toshloq yerlarda temir daraxt ham o'sadi.

Tog` balandlik mintaqasida butalardan uchqat, na`matak, iring`ay, zirk, maymunjon, yovvoyi uzum, qatranri kabilar mavjud. Tog`larida (ayniqsa, Bobotog`, Boysun tog`ida) pistazorlar, Hisor tog`larida esa yovvoyi anor va anjir kabi quruq subtropik o`simliklar o`sadi.

Tog` balandlik mintaqasida yana tog` piyoz, anjur piyoz, zira, rovoch, taran, tuyayaproq, tog` jammuli, kiyik o`ti, tog`sabzi (tarkibida kauchuk moddasi bor) kabi foydali va dorivor o`simliklar ham uchraydi.

YAylov balandlik mintaqasida subalhp va alhp o`tloqlari mavjud. Mintaqaning quyi tog` mintakasiga tutashgan qismida pakana archalar va subalhp o`tloqlari uchraydi. Subalhp o`tloqlari tog` mintaqasi o`tloqlaridan bo`yi birmuncha pastligi bilan farqlanadi. Subalhp o`tloqlari nisbatan tuproq yahshi rivojlangan, namgarchilik joylarda vujudga kelib, ko`ng`irbosh, mushukquyruq, yovvoyi arpa, yovvoyi suli, qo`ziquloq, oq momiq, taran.

Sassiqquvray, pushti, qo`qongul, bir oz qurg`oqchil joylarda chayir, shuvoq, betaga, tikonli astragal butasi o`sadi.

YAylov balandlik mintaqasining yuqori qismida (3500 m. dan yuqorida) alhp o`tloqlari uchraydi. Alhp o`tloqlari subalhp o`tloqlaridan past bo`lib, yer barirlab o`sishligi bilan farqlanadi. Namgarchilik bo`lgan yerlarda to`ng`izsirt (kobrezia) o`tining bir necha turlari, gunafsha, qoqio`t, yulduzo`t, sariq ayiqtovon, yovvoyi ko`knori kabilar o`sadi. Qurroqchil, toshloq yerlarda qiziltikon, toshyorar, astragal kabi o`simliklar uchraydi.

YAylov balandlik mintaqasining eng baland qismida doimiy kor va muzliklar hamda qoyalar mavjud bo`lgan qismini esa nival mintaqacha ishg`ol qilib, o`simlik deyarli uchramaydi. Faqat qoyalar orasidagi pastqam joylarda astragal, toshyorar kabi o`simliklar o`sadi, holos.

Qir o`simliklari juda siyrak, ular nimjon shuvok, chalabuta- sho`raklar, izen, itsiyaklardir. Efemer va efemeroidlar deyarli yo`k, yirik butalar kam bo`ladi.

Sho`rxoq cho`l o`simliklari. Sho`rxoq cho`llar asosan juda sho`r, sizot suvlari yuza turgan pastkam erlarda tarkalgan. Kizil kumning janubidagi katta Mingbulok Sho`rxoq pastkamligi bor. Ustyurtning janubiy-sharkiy qismida Borsakelmas

sho'rxogi, Korakumning shimoli-sharkida joylashgan Turkmanistondagi Goklen, Korakumning markaziy kismidagi ungiz pastkamligi katta Sho'rxoqlar xisoblanadi. Bu erlarda bir yillik sho'raklar, korabargo't. Kizil sho'ra, Sho'rxoq erlar gallagullisi - ajrik xam uchraydi.

Lyosli erlar o'simliklari yoki efemer cho'llar. Mirzacho'lda (Sirdaryo bilan Jizzax o'rtasida) Janubiy Kozogistonda (keles massivida) Turkmanistonda (kopetdog tizmasi bo'ylab) xarakatli efemer cho'llar bor.

Bularning tuprogi bo'z tuprok dexkonchilik kilinmokda. Bu erlarda rang, ko'ngirbosh, boychechaklar, ayiktovon, arpagon, chitir, lola va shularga o'xshash o'simliklar o'sadi. Mollar baxor va yozda yaxshi oziklanadi. Kishda oziklana olmaydi.

To'qay o'simliklari. Bular daryo vodiylarida uchraydigan o'simliklardir. Bu o'simliklar cho'llar zonasida joylashgan bo'lsa xam ularni cho'l o'simliklar tipiga Qiritib bo'lmaydi. Bu o'simliklar toshkin suvlar bosadiagn erlarda, shuningdek sizot suvlari, yuza bo'lgan erlarda o'sadi. Ular namdan tolikmaydi va ularning tuzilishida kseromorflik belgilari ko'rinmaydi. To'qay o'simliklari Markaziy Osiyoning Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchik, Oxangaron, Surxandaryo kabi yirik daryolar bo'yida yaxshi o'sadi. Daraxt o'simliklaridan turangil terak, tol, jiyda kabi o'simliklar uchraydi. Bularga ilon chirmovik chirmashib o'sadi. Buta o'simliklaridan yulgun, jingil, oktikan, ok chingil, Sho'rxoq erlarda sho'ra o'simligi, kora barok, o't o'simliklaridan kamish, ko'ralar va boshkalar uchraydi. Suv toshadigan erlarida ro'vak, kizilmiya, kendir o'sadi. Birmuncha kuruk erlarda savacho'p, yantok, okbosh, kizilmiya

3. O'zbekiston tog'larining o'simliklari. Markaziy Osiyo tog'laridagi o'simliklar poyasini tasvirlashda xar xil olimlar turlicha sxema taklif kilgan. Akademik K.ZoQirov Markaziy Osiyo tog'laridagi o'simliklarni uchta vertikal poyasga ajratadi. Bular adir (tog' oldi), tog' (tog'larning o'rta poyasi) va yaylov (Adirlar dengiz satxidan 500- 700 m dan 1200-1600 m gacha baland bo'lgan tog' oldi tepaliklari bo'lib, ularni cho'llar zonasi bilan tog'lar o'rtasidagi boskich deyish mumkin. Adirlar tuprogi to'k bo'z tuprok bo'lib, efemerli cho'llar tuprog'iga o'xshaydi, lekin ularga

karaganda tarkibida organik moddalar ko'p. Adirlarning ayrim joylarida tog jinslari yoki ularning emirilish maxsulotlari kattik tuprok, shagal - tosh va kum - shagallar ko'rinib turadi. Bu erlarda jazirama yoz kam bo'lib, yogin ko'p (250-350 mm) yogadi. Adir o'simliklari asosan rang o'simliklari formatsiyalaridan tarkib topgan. U erlarda karrak, kovrak, ok kuray va ko'zikuloklar eng ko'p uchraydi. Yukori adirlarni xar xil o'tlar (bugdoyik, chalov) o'sadigan kuruk dasht ishgol qilgan.

Toglarnig o'rta poyasi o'simliklari. Adirlar poyasining yukorisini, dengiz satxidan 1200- 1500 m dan 2800-3000 m gacha bo'lgan balandliklarni toglar poyasi ishgol qiladi. Adirlarga nisbatan tog poyasining reliefi birmuncha notekis.

O'zbekistonda tog poyasi katta maydonni ishgol kilmaydi. Tyanshanning garbiy tarmoklarida (Ko'rama va Chotkol tizmalarida), Pomir- Oloy toglarida, Zarafshon tizmasida, Turkmaniston va xisor tizmalariniing bir kismida tipik tog poyasini ko'rish mumkin. Tog poyasidagi o'simliklarni ikki asosiy tipga: dasht o'simliklari va daraxt - buta o'simliklariga ajratiladi.

Dasht o'simliklari tog poyasining aksari kuyi kismida o'sadi va ular asosan bugdoyik - xar xil o'tlar xamda dasht formatsiyalaridan iborat. Bugdoyikni bo'yi 50-70 sm ga etadi. Ikki pallali o'simliklarning kurgokchilikka chidamli ba'zi turlari, jumladan, ko'zikulok, astragal, tsentavriya, espartset, isfarak va boshkalar bugdoyikka aralashgan xolda o'sadi. Bu erlarda na'matak, yovvoyi olcha, zirk, tuyasingir singari butalar, ba'zan serkoya yon bagirlarda archa xam uchraydi. Tog poyasida o'rmonlar xosil kiladigan daraxt butalardan iborat ko'pgina formatsiyalar bor. Na'mataklar butalar ko'p, bularga zirk, shilvi, irgay kabi barg to'kadigan butalar aralash o'sadi. 2300-2500 m balandliklarda doimiy yashil buta zagazazorlarni ko'rish mumkin. Toglarning 2000-2800 m balandligida daraxtlar ko'p. Bu erlarda Shrenk eli, Semenov ok karagayi, o'rik, archa, savr va boshkalar uchraydi. Bulardan tashkari tog poyasida mevali daraxtlardan olma, togolcha, noklarning ko'p xillari yongokning turli xillari, do'lana ba'zan anor, anjir, xurmo, jiyda, toklar uchraydi. Bargli daraxtlardan zarangning turlari, terak, tol, ba'zan kayin, chetan (ryabina) kabilar o'sadi.

Yaylovlar (baland toglar) poyasi o'simliklari. Tog poyasidan yukorida, dengiz

satxidan 2700-2800 m balanddan boshlab to kor chizigigacha bo'lgan joylarni yaylovlar (baland tog'lar) ishgor kiladi. Bu poyasda, o'tloklarda ko'k sutlamalar). Yaylovlarning pastki kismida er bagirlab o'suvchilar, Turkiston archasi va buta-daraxtlar uchraydi. Dengiz satxidan 3200-3500 m balandda kichik-kichik o'tloklar uchraydi. Bu erlarda boshokdoshlar, ayiktovondoshlar oilasi vakillari, va dasht o'simliklardan betaga, chalovlar o'sadi. Baland tog poyasining o'tlok va dasht o'simliklari yozda juda yaxshi yaylov xisoblanadi. Tyanshanning betaga o'sadigan bu dasht erlarida mollar yil bo'yi bokiladi. Pomirda kichik- kichik maydonlarda sugoriladigan dexkonchilik kilinadi. Bu erlarda arpa, javdar va bugdoyning sovuqqa chidamli turlari, xamda ba'zi sabzavotlar ekiladi.

Mamlakatimiz hududida to'rt mingdan ortiq o'simlik turi mavjud. Ularning ko'pchiligi yovvoyi, ayrimlari madaniy holda va ba'zilar madaniy o'simliklar orasida begona o't sifatida o'sadi. O'zbekiston tabiati nihoyatda xilma-xil va go'zaldir. Baland tog'lar, lalmikor qir-adirlar, qumloq cho'llar, suv omborlari, daryolar, serhosil dalalar, ko'm-ko'k o'rmon va mevazor bog'lar O'zbekistonning ko'rkidir. Cho'llarda suvsizlikka chidamli tikanli o'simliklar bilan bir qatorda, namni kam bug'lantiruvchi saksovul daraxtlari o'sadi. Yurtimiz tog'larini boqqa qiyos qilish mumkin. Chunki bu yerlarda archa, tol, terak kabi turli manzarali daraxtlar bilan yonma-yon yong'oq, bodom, yovvoyi olma, nok, anor, do'lana, tog'olcha, pista kabi o'nlab turdagi mevali daraxtlar ham o'sadi. Insoniyat hayoti o'simliklar olami bilan uzviy bog'liq. O'simliklar insonni to'ydiradi, kiyintiradi, havoni tozalaydi, xo'jalik va qurilish materialini bo'ladi, tuproqni eroziyadan saqlaydi, namlikni ushlab turadi, tuproqni oziqlantiradi, qumloq va toshloq yerlarni serunum tuproqli ekin maydonlariga aylantiradi.

O'zbekistonda eng ko'p ekiladigan madaniy o'simliklar sirasiga paxta, makkajo'xori, bug'doy, sholi, mosh, loviya, no'xat, zig'ir, kunjut, arpa, javdar, tariq, qovun, tarvuz, qovoq, oshkadi, kartoshka, pomidor, piyoz, shirin va achchiq qalampir, turp, bodring, sholg'om, sarimsoq va boshqalar kiradi. O'zbekistonlik bog'bonlar har yili olma, nok, o'rik, shaftoli, anor, behi, olcha, gilos, yong'oq,

olxo‘ri, shotut, xurma, jiya, chilonjiya, uzum, anjir, pista, bodom, ko‘ksulton kabi mevali daraxtlarning o‘nlab navlaridan yuqori hosil yig‘ishtirib oladilar.

O‘simliklarning eng ajoyib xislatlaridan biri – ularning shifobaxshligidir. Insoniyat qadim zamonlardan beri o‘simliklarning shifobaxsh xususiyatlaridan bahramand bo‘lib kelgan. O‘zbekiston shifobaxsh o‘simliklar maskani sifatida ham mashhurdir. Serquyosh dala va bog‘larimizda yetishtirilayotgan shirin-sharbat mevalar, darmon dorilar manbai bo‘lgan sabzavotlar, poliz mahsulotlari o‘zlarining shifobaxshligi bilan boshqa joylarda yetishitirilgan mahsulotlardan ajralib turadi. Qishin-yozin dasturxondan meva va sabzavotlarning arimasligi salomatligimizning garovidir.

O‘zbekiston yovvoyi holda o‘sadigan dorivor o‘simliklarga ham juda boy. Bunday o‘simliklar qatoriga quyidagilar kiradi: arpabodiyon, atirgul, bo‘yimodaron, gulxayri, dalachoy, jambil, jag‘jag‘, zira, isiriq, ismaloq, momaqaymoq, nargis, sedana, seldir, semizo‘t, suvqalampir, tog‘rayhon, chayono‘t, chirqanoq, chuchukmiya, ermon, qora zirk, qo‘shirnoq, yalpiz va boshqalar.

Shuni esda tutish kerakki, ko‘pchilik o‘simliklarning tarkibida zaharli moddalar bo‘ladi. Bunday dorivor o‘simliklardan tayyorlangan dorilarda zaharli moddalar bir oz ortiqroq bo‘lsa ham kuchli zaharlaydi yoki turli kasalliklarga yo‘liqtiradi. Adonis, angishvonagul, bangidevona, belladonna, isiriq, kuchala, marvaridgul, mingbosh, mingdevona kabilar zaharli dorivor o‘simliklardir. Bunday o‘simliklarni og‘izga olmaslik, ularni yig‘ib olayotganda qo‘lni ko‘zga urmaslik va ish tugagach qo‘lni yaxshilab yuvish kerak.

O‘simliklar bo‘lmasa hayotning o‘zi ham bo‘lmaydi. Shuning uchun o‘simliklarni asrab-avaylashimiz, ularning o‘sib, ko‘payishiga yordam berishimiz lozim. Yashil olam insoniyatning eng yaqin do‘sti ekanligini hech qachon unutmaylik.

BUG'DOYDOSHLAR (BOSHOQDOSHLAR) OILASI

Bu oilaga Yer sharidagi quruqlikning deyarli hamma qismida tarqalgan 600 turkum va 10 000 ga yaqin turga mansub bir yillik, ikki yillik va ko'p yillik o'tlar, qisman daraxtsimon o'simliklar kiradi. O'zbekistonda bug'doydoshlarga mansub 91 turkumga kiruvchi 271 tur o'simlik o'sadi.

Bug'doydoshlarning ildizi qo'shimcha ildizlar yig'indisidan tashkil topgan popukildiz tizimli. Poyasi silindrsimon, tik o'sadi, bo'g'implarga bo'lingan. 100 - (150-200). Bug'doydoshlarga mansub o'simliklar poyasi poxol yoki somon poya deb ataladi.

Barglari oddiy, ikki qator bo'lib bo'g'implarda o'rnashgan. Barg ikki qismdan: poyani o'rab olgan pastki qismdan — bargqinidan va qayrilgan qayishsimon, nashtarsimon, tuxumsimon yoki bigizsimon shaklli barg yaprog'idan iborat. Barg yaprog'ining tagida yoki uning qindan ajralgan yerida kichkina, yupqa, pardasimon o'simta bo'ladi. U tilcha deb ataladi. Tilcha yomg'ir paytida, barg qinining ichiga suv kirishidan saqlaydi.

Gullari mayda, rangsiz, ko'kimtir, boshqochalarda joylashgan. Boshqochalar esa 1 – 10 yoki undan ko'p gulli bo'lib, o'z navbatida murakkab boshqoq, so'ta, ro'vak sulton kabi to'pgulga yig'ilgan. Gullari ikki jinsli yoki bir jinsli. Har bir boshqoqcha ostidan ikkita (ostki va ustki) boshqoqcha qipig'i bilan o'ralgan. Uning ichida ikki gul qipig'i bilan o'ralgan gulning asosiy qismi — changchilar va urug'chi o'rnashgan. Gul qipig'ining boshqoqcha o'qidan chiqqan etli va kattarog'i ostki gul qipig'i, uning qarshisidagi gulbanddan chiqqan, kichikroq, nozik va mayini ustki gul qipig'i deyiladi. Changchilari ko'pchiligida 3 ta, ba'zan 2 ta yoki 6 ta. Urug'chisi bitta, tumshuqchasi 2 – 3 ta bo'lib, patsimon shoxlangan. Mevasi quruq, bir urug'li dondir.

Adirning yuqori va tog'ning o'rta qismida joylashgan yalangliklarda bo'yi 50 – 150 sm keladigan piyozli arpa o'sadi. Unijavdar, xarduma, tak-tak, tog'arpa deb ham atashadi (74-rasm). Bu tur respublikamiz tabiiy pichanzorlarini hosil qiluvchi o'simliklardan biridir. O'zbekistonda oilaning tabiiy holda tak-tak, g'umay,

qo'ng'irbosh, ajriq, qamish kabi turlari o'sadi, O'zbekistonda begona o't — g'umayni bilmaydigan odam kam. G'umay jo'xori turkumiga oid, bo'yi 50 – 150 sm keladigan ildizpoyali ko'p yillik o't. U asosan sug'oriladigan ekinlar orasida, ayniqsa paxtazorlarda ko'p o'sadi, hosildorlikka katta zarar keltiradi. 74-rasm. Javdar. Ko'pchilikka tanish bo'lgan begona o'tlardan yana biri chayir ajriqdir. U uzun va sershox ildizpoyali ko'p yillik o't.

Poyonsiz cho'l va adirlarda joylashgan qorako'lchilik yaylovlarida o'sadigan yem-xashak o'simliklardan biri qo'ng'irbosh turkumiga mansub o'simliklardir.

O'zbekistonda qo'ng'irbosh turkumiga mansub 26 ta tur o'sadi. Bularning hamtnasi ham chorvachilikda katta ahamiyatga ega bo'lgan yem-xashak o'simligi hisoblanadi. Oziq-ovqatning asosiy manbalaridan biri va qadim zamonlardan beri ekilib kelinadigan o'simlik – bug'doy, sholi, tariq, makkajo'xori va oqjo'xorilar ham bug'doydoshlar oila-siga mansubdir.

Bug'doydoshlar oilasidan faqat 2 ta tur O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan.

HAYVONOT DUNYOSI

O'zbekiston hayvonlari tabiatning harakatchan unsuri hisoblanib, geografik muhitning ajralmas bir qismi sifatida jumhuriyatimiz landshafti tarkibiga kiradi.

O'zbekiston hududining kattaligi, tabiati hamda rivojlanish tarihi uning hamma qismida bir hil emasligi, shuningdek, kishilarning ho'jalik faoliyati hayvonlarning tarkibi va geografik tarqalishiga ta'sir etgan. Buning ustiga o'zbekiston hududining 71 % ni tashkil etgan cho'lli qismida hayvonlar yozning jazirama, davomli quruq kunlariga, suvsizlikka, ko'chib yuruvchi qumlarga mosdashgan.

O'zbekiston faunasining o'ziga hos tomoni shundayki, uning turlari ko'p bo'lib, sutemizuvchilarning 97 turi, sudralayb yuruvchilarning 57 turi, quylarning 41o turi mavjud.

O'zbekiston hayvonlari paleoarktika zoogeografik oblastning Markaziy osiyo kichik oblastiga kiradi. Jumhuriyat hayvonot dunyosi juda qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ba'zi hayvon turlari jumhuriyat hududining o'zida paydo bo'lsa, ba'zi turlari Turkistonning boshqa joylaridan o'tgan. o'zbekiston hududida paydo bo'lgan

hayvon turlariga ingichka barmoqli yumronqoziq, ko`k sug`ur, Bobrinskiy qo`shoyog`i, ho`jasavdogar, qum bo`g`ma iloni, Turkiston gekkoni, Turkiston agamasi, katta kurakburun baliqlar, orol shipi va boshqalar kirib, ular boshka joylarda deyarli uchraymaydi.

O`zbekistondagi ba`zi hayvon turlari, chunonchi katta kumsichqon, tamaris qumsichqoni, kichik qo`shyooq, qo`ng`ir yumronkozik, antilopa, sayg`oq, korsak, qora sassiqko`zan, olako`zan, yovvoyi mushuk manul (dala mushugi) kabi hayvovalar Qozog`iston tekisliklaridan kirib kelgan. Jayron, barhon mushugi, karakal old osiyo va SHimoliy Afrika cho`llaridagi hayvonlarga alokasi bor. Burama shohli zchki, qunduz, afg`on dala sichqoni, mayna kabi hayvonlar esa Afg`oniston faunasiga hosdir. o`zbekiston tog`larida yashovchi Himoliy ulari, Tibet quzg`uni, Sibir echkisi, ilg`irs Markaziy osiyodan kirib kelgan.

O`zbekiston hududida yashovchi sirtlon, chiyabo`ri, kobra (ko`zoynakli ilon) kabi hayvon turlari Hindistondan kirib kelsa oq sichqon va qo`ng`ir ayiq yevropaning shimoli uchun hosdir.

O`zbekiston tabiati hilmahil bo`lib, uning cho`l qismida bir hil tabiiy muhit mavjud bo`lsa, to`kaylarda ikkinchi hil, adir va tog`larda yana boshqacha muhit. vujudga kelgan. Binobarin, o`sha tabiiy sharoitga bog`liq holda cho`lga, to`qayga, vohaga, adirga, toqqa, yaylovga moslashgan hayvonlar yashaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Qizil kitobi. 1996 yil
2. O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi», «Davlat yer kadastr» to'g'risida qonun. T., «Adolat», 1998.
3. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. Ma'ruza matni. Navoiy - 2006
4. Abdullaev X. A. O'zbekiston tuproqlari. T., 1973.
1. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi
2. Babushkin A.N., Kogay N.A. Fiziko-geograficheskie rayonirovanie Sredney Azii. Tr. TashGU, - vip.307. T. 1967.
7. Balashova E.N. va boshqalar. Klimaticheskoe opisanie Sredney Azii.L., "Gidrometeoizdat", 1960.
8. Vahobov. H. va boshqalar Umumiy yer bilimi. "Bilim", 2005
9. Geografiyaning dolzarb muammolari, Samarqand – 2006, Ilmiy – amaliy konferensiya materiallari.
10. Masudov X.S. va boshqalar. Umumiy yer bilimidan laboratoriya mashg'ilotlari. T., «O'qituvchi», 1986.
11. Qurboniyozov G. O'zbekiston geografiyasi. T., 1997.